

Glusaryo

Listawan nin Susarita' tan say Katarusan nin Linaman nan sitin Libro maipa'ka' sa Tutawo, Lulugar, Kaugalian tan raruma et

A

Aaron Si Aaron busat nayan lalaki ni Moises, a sya a tinmulong kona ni Moises nin nangilakwan konran Israelita sa pakaaripen radtaw sa nasyon nin Egipto. Si Dios, pinili' naya si Aaron tan saray a'nak nan lulalaki nin mag'in nin pupadi' konran kapada ran puri na ni Israel. Saray tinmawir sa butang na a padi' ni Aaron ket saray puri na (Exodo 4:14-16; 6:26-27; 28:1; 40:12-15).

Abel Syay ikarwan anak ra ni Adan tan Eva. Nangida'ton ya nin makana' konan Dios bale' pinati nayan si kaka na a si Cain (Genesis 4:2-16; Hebreo 11:4; 12:24).

Abraham Si Abraham, si anak nan si Isaac tan si apo nan si Jacob, sara a puon ran Israelita a saran lamang a Judio. Sinunor nan maong ni Abraham a karabayan nan Dios ket tinawag yan “si Amigo nan Dios.” Nangwa' ya a Dios nin sayay pitaratwan kona ni Abraham tan nipangako' na a gaw'en na nin abaw saray mag'in nin puri na tan gaw'en nasaran abaw nin nunasyon. Nipangako' na et a si lugar nin Canaan ket ibi naya kona ni Abraham tan konran puri na (Genesis 11:27–25:11; Galacia 3:6-29; Hebreo 11:17-19).

Abung-abong (*Tabernacle*) Alaki yayti nin abung-abong para konan Dios, a nibilang yayti nin Bali nan Dios. Nipa'deng rayayti nin Israelita sin panaon na ni Moises sigon sa gan-gan na nin Dios. Nami yan pangarigan kona ni Moises yupa' konan si nipa'kit na kona nin bakas nan pangraywan nin peteg a itaw sa langit (Hebreo 8:5). Say nipangwa' kona ket mabasa sa Exodo kapitulo 26. Sin mampakudti-pakodtaw sara a Israelita sa lugar a kasan tutawon mampiikap, binagbag ya tan inawit-awit raya sa adtiman a kina' ra. Iti konan sitin abung-abong a ginwa' ra ni Moises, rinayo raya a Dios nin saray puri na ni Israel angga sin si Adi' Solomon ket nipa'deng nayay u'nan Timplo itaw sa Jerusalem.

- Acaya** Sayay prubinsya yayti nin iti sa sirong nin uray nan nasyon nin Roma sin saytaw. Sawanin syaynay lugar nin iti sa partin bagatanan nan nasyon nin Grecia. Si sangkaimpurtantiwan nin syudad na ket si Corinto.
- Adan** Si u'nan tawo yayti a syay nangibwatan nin sarban tutawo (Genesis 1:26-31; 2:4-25). Say pakapanemteman bale' kona ket, bana' sa nipagkasalanan na, nakasrep sa sarban tawo sa sangkamundwan a kasalanan (Genesis 3; Roma 5:14-19).
- Alabastro** Sayay klasi yayti nin mablin bato nin silya-silyawan a kulor na tan malumo ya. Gaw'en yan madidintek a pangangwan nin bubagay bilang wadi' banglo tan raruma et (Lucas 7:37).
- Alpha tan Omega** Sa libro nin *Say Nipadar na ni Jesu-Cristo kona ni Juan* ket nakasurat a wana nin Dios a syay “Alpha tan Omega” (Nipadar 1:8; 21:6; 22:13). Si “Alpha” syay u'nan litra sa alpabito nin Griego tan si “Omega” syay suyot nin litra. Say katarusan nan si Dios a Alpha tan Omega ket, syay tarana' tan kala'pusan nin sarban bagay.
- Altar** Nigan-gan nan Dios konran Israelita a mangwa' saran rwa ray altar. Si saya ket syay lugar a pammuuran nin insinso nin pangrarayo konan Dios sa luob nan Timplo. Si saya et ket syay pammuuran nin duda'ton nin ayep tan raruma et konan Dios (Exodo 27:1; 30:1,6-8; Lucas 1:11). Si tutuon altar, itaw ya sa langit (Nipadar 8:3).
- Amen/ Peteg a wanin** (*Verily*) Sa Griego ket *amen*. Si Jesu-Cristo ket mansabtan yan **Amen** (Nipadar 3:14) ta mansiguradwen nan matukid nga'min a pangako' nan Dios. Sarita' a Hebreo yayti nin inusar sa Griego sa Ba'yon Tistaminto nin say katarusan na ket “O' anaod” o “Wanin anaod” o “Peteg a wanin.” Siti nin katarusan anamaet lamang a nipangipataros sa raruman lugar sa Biblia (2 Corinto 1:20). Sa irgon Griego sa Ba'yon Tistaminto, no usaren yaytin sarita' sa tarana' nin ibarita', say rabay nan irgwen ket matkap a isipen nin maong. Kanya' nin siti a nipangipataros sa Juan 3:3 tan sa raruma et nin lugar.
- Anak nan Dios** (*Son of God*) Si Anak nan Dios ket sya si Catawan a Jesus. Syay Anak nan Dios ta man'ipadar nayay Dios tan sya anaod ket Dios ya (Juan 20:31). Saray Judio, tanda' ra in nin maong say man'ibarita' na ni Jesus ket sinari' rayan patyen. Sa intiron byay na ket naitalaga ya tan matulok ya konan Dios (Lucas 2:49). Mansabtan ya et nin wanin ta syay Mesias.

Main et nin sakalakon katarusan nan “anak nan Dios.” Si Dios a nangibwatan ran sarban tawo tan bagay ket, magwa' a saktan saran a'nak na ta syay namarsa sa sayti (Ginwa-ginwa' 17:25b-29) bale' saray mag'in nin peteg a a'nak nan Dios ket saray mampagmatalek kona (Juan 1:12-13).

Anghil/ Ibabaki' Saray uanghil ket sibibyay sara a pinarsa na nin Dios nin magsirbi kona tan konran tutawo na (Hebreo 1:7; Nipadar 22:8-9). Si sarita' nin Griego a *angelos*, say katarusan na ket “ibaki’”. Main nin tyimpo a si Dios ket ibaki' nasara a uanghil ta pigaw nin main nin ipaibarita' na sa sayay tawo, bilang si anghil a say ngaran na ket Gabriel a sya nibaki' nayan Dios nin mako kona ni Maria (Lucas 1:26-28). Main anamaet nin anghil a nag'in nin duka' (Mateo 25:41; Judas 1:6). (Mako sa **Ispiriton Duka'** iti sa sitin listawan). Say alawang a katarusan nan si sarita' a anghil sa irgon Griego ket sayay tawo o pinarsan nibaki'. Kanya' nin siti a nipangipataros sa Lucas 7:24 tan sa raruma et nin lugar.

Apostol Rwa ray katarusan nan sitin sarita' sa Biblia. Si alawang a katarusan na ket si sayay tawo a nibaki' nin mangilalaman konan si nangibaki'. Kanya' nin siti a nipangipataros sa Lucas 11:49 tan Filipos 2:25 tan sa raruma et nin lugar. Si raruman katarusan na ket saray tutawo nin sinuyo' na ni Cristo sin saytaw (Marcos 3:14; Roma 1:5) nin binyan nan naiduman kapangyadian nin mangipatanda' sa sarba nin tutawo maipa'ka' kona.

Asia Saya yayti nin prubinsya sa nasyon nin Roma sin saytaw. Itaw ya sa sakop na sa panrupan nan si nasyon a mantawagen nin Turkey sawanin. Si sangkaimpurtantiwan nin syudad na ket si Efeso. Itaw ya anamaet a syudad nin Troas.

Asno (*Donkey*) Saya ya nin ayep ti si asno nin kabakas na a kabayo bale' mas daite' ya dyan kabayo. Usaren yayti si asno nin mangawit nin kargaminto tan ruranan raya anamaet lamang nin tutawo. Sin sinumrep ya sa Jerusalem si Jesus sin rinayo raya nin abaw nin tawo, nakaruran ya sa asno (Juan 12:15). Say ugali' ran uadi' sin saytaw ket, no adap nan mako nin mangira sa sayay syudad nin sayay adi', rumuran ya sa kabayo. Bale' no mabistay pinanakem na konran saray itaw ket, rumuran ya sa asno.

Awron Painawa (*Sabbath*) Si ikapiton awro yayti sa sayay manglinggo ran Judio, mangibwat sa sumrep yay awro no Biyernes anggan sumrep yay awro no Sabado. Ngilinen yayti nin awro ket maiyawa' a magtrabaho. Si awro ba'yo yayti ket mantawagen yan Awron Pananadya'.

B

Ba'yon Pakitarato (*New Covenant*) (Mako sa **Kataratwan** iti sa sitin listawan.)

Baal Dios-dios yayti si Baal nin rinayo ran raruman tutribo nin mampiikap sa Israel sin nu'nan panaon bale' niyawa' konran Judio a mangrayo kona ni Baal (Bilang 25:3).

Babilonia Sin panaon nin U'nan Tistaminto sa Biblia, siti si Babilonia ket ngaran ya nin sayay nasyon tan ngaran nayan lamang nin syudad nin kapitulyo na. Itaw ya sa bandan baytan nan lugar nin Mesopotamia. Sin taon nin 586 B.C., inataki rayan taga Babilonia a Jerusalem tan sinida' raya a Timplo. Dinakep rasaray abaw konran puri na ni Israel tan ni'ras rasaradtaw sa Babilonia (2 Uadi' 23:36–25:30; 2 Cronica 36:5-21).

Balaam Saya yayti nin mananantigwa tan mammadles sin saytaw a taga Mesopotamia. Inapes na a kwarta (Judas 1:11) tan inuprisiwan nayan byan nin abaw nin kwarta ni Balak nin adi' sa Moab no bul'isan nasara nin samba a Israelita. Bale' kai nayti nin inaburuyan nin Dios no kai edet say ginwa' na ket nipabindisyunan nasara kona ni Balaam (Bilang 22:1–24:25). Ket say ginwa' na ni Balaam, niyakay naya si Balak no pa'no nasara nin mapagkasalanan a Israelita ta pigaw nin masager yay Dios konra ket dusawen nasara (Nipadar 2:14).

Bawtismo/ Binyag (*Baptism*) Siti a nangipatauyan kona nin sarita' sa irgon Griego a *baptizo*, nin say alawang nin katarusan na ket irebreb o inawna. Sa Biblia, say rabay nan irgwen ket sayay ritwal a mangusar nin ranom ta pigaw nin uyanan o palinisen yay sayay bagay o tawo sa adapan nan Dios (Lucas 11:38-39). Main yaynaytin ugali' ran Judio ba'yo ya et nin nakodti si Jesu-Cristo sa luta' (Exodo 30:17-21; Levitico 11:25). Sa Ba'yon Tistaminto, nigan-gan naya nin Dios si Juan a Mammawtismo nin isadya' nasaray tutawo sa irarate' nan si nipangako' na a si Mesias. Nipatanda' na ni Juan a matkap ray pabawtismo nin pammatutuo a nagbabawian rayna a kukasalanan ra (Marcos 1:4). Ritwal yaytin ipa'kit a tarana' nin byay nan malinis ana nin sayay tawo sa pangngikit nan Dios. (Say nipamawtismo kona ni Jesus sa Mateo 3:13-17; Marcos 1:9-11; Say pammawtismo na ni Jesus sa Mateo 3:11b; Marcos 1:8b; Say pammawtismo sa ngaran na nin Ama, nin Anak tan nin Ispirito nan Dios sa Mateo 28:19. Mabasa et a raruman maipa'ka' sa bawtismo sa Roma 6:3-8.)

Si ikarwan katarusan na sa Griego ket sayay naiduman masari' ket inusar yaytin katarusan na sa Marcos 10:38-39.

Beelzebul Titulo yayti nin para konan si pangulo ran uispiriton duka'. (Mako sa **Satanas** iti sa sitin listawan.)

Belial Si rabay nan ibarita' nin sitin sabet sa Hebreo ket duka' o kasan sirbi. Syay pangulo nin sarbaynan kadukaan. (Mako sa **Satanas** iti sa sitin listawan.)

Betlehem Mantawagen yayti nin “babali na ni David.” Niikap yadti si David sin ambo' ya et nin adi'. Nipau-pau'na anan nibarita' a itaw ya nin iyanak a mag'in nin si sangkata'gayan nin mag'uuray ran Judio, a syay si Jesus (Mikas 5:2).

Bindisyon (*Bless*) Sa Griego ket *eulogew*. Say mu'nan katarusan na sa irgon Griego ket si gaw'en a mabista para konan sayay raruman tawo. Main et nin sakalakon rabay nan ibarita': 1) dumasal nin dawaten a gaw'en nan Dios a mabista para konran raruman tawo (Marcos 10:16); 2) main nin mabistan ginwa' nan Dios para konan sayay tawo (Marcos 11:9); 3) say kapapa'sar nan sayay tawo nin ginwaan nan Dios nin mabista (Mateo 25:34); 4) maikana' ya a Dios nin raywen raya nin tawo. Kanya' nin siti a nipangipataros sa Marcos 14:61 tan sa raruma et nin lugar; 5) kisalalamat konan Dios sa nibi na tan sa kamaungan na. Kanya' nin siti a nipangipataros sa Marcos 6:41 tan sa raruma et nin lugar.

Binyag (Mako sa **Bawtismo** iti sa sitin listawan.)

C

Cain Syay kakan anak ra ni Adan tan Eva, a pinati naya a ari nan si Abel (Genesis 4:8).

Canaan Siti a lugar nin nipangako' nan Dios kona ni Abraham tan konran puri na. Sitin lugar nin tinawag nin Canaan sin saytaw ket iti ya sawanin sa sakop nin nunasyon a Lebanon tan Israel. Sin panaon na ni Abraham, abaw saray nagsikabarang nin tutawon mampiikap itaw sa Canaan (Genesis 15:18-21; Bilang 13:29; Josue 5:1).

Catawan (Mako sa **Uunuren** iti sa sitin listawan.)

Cristo (Mako sa **Mesias** iti sa sitin listawan.)

D

David Syay ikarwan adi' ran saray puri na ni Israel sin nu'nan panaon (1 Samuel 16:1-13; 2 Samuel 5:1-5). Si pag'adian na sin saytaw ket mapwirsa ya tan si nasyon nin nag'urayan na ket alawang ya. Si

Jesu-Cristo ket puri naya ni Adi' David no maipa'ka' sa kinatawo na (Lucas 3:23-31).

Dimunyo (*Devil*) Si sabet a Dimunyo ket paka'kitan ya nin trabaho na ni Satanas. Say rabay nan ibarita' nin sitin sabet ket “mammarsa” o “mammaduka’”. (Mako sa **Satanas** iti sa sitin listawan.)

Dios Si Dios ket sayan-saya ya nin Dios nin main nin tulo a pakaipadar na: 1) si Dios nin Ama; 2) si Uunuren a Jesus nin Anak na nin Dios. Nag'in ya nin tawo sin nako yadti sa luta' (Juan 1:14; 3:16; Filipos 2:6-8; Hebreo 1:3; 1 Juan 4:2-3); 3) si Ispirito na nin Dios.

Dupong ran mammemper (*Church*) Sa Griego ket *ekklesia*. Ambo' yaytin sayay pa'deng. Say katarusan nan sitin sarita' sa irgon Griego sa Ba'yon Tistaminto ket: 1) grupo ran mammemper kona ni Cristo nin mampiikap sa sayay lugar (Colosas 4:15); 2) pidudupong o pididinep ran mammemper kona ni Cristo mataman no adti (1 Corinto 14:19); 3) sarba ran mammemper kona ni Cristo sa sangkamundwan (Colosas 1:18).

E

Elias Sya, saya yan prupita sin panaon nin U'nan Tistaminto, a saray Judio ket mantaga'nan ran sumubli' ya anamana no adani ana a awron paninintinsya nan Dios (1 Uadi' 17–19; Malakias 4:5-6). Nipapalaway na ni Jesus a say nipadles na ni Malakias nin isusubli' na ni Elias ket natukid kona ni Juan a Mammawtismo (Mateo 17:10-13).

F

Felipe Main nin tulo ray tawon say ngaran ket Felipe nin mabasa sa Ba'yon Tistaminto:
 si **Felipe anak na ni Adi' Herodes**. Ari naya ni Herodes Antipas. Syay nag'uray sa lugar nin Iturea tan sa Traconite sin panaon na ni Juan a Mammawtismo (Mateo 14:3; Lucas 3:1);
 si **Felipe** nin saya konran **apostoles na ni Jesu-Cristo** (Mateo 10:3);
 si **Felipe** nin saya konran **pitoy lalaki** a pinili' ran apostoles na ni Jesu-Cristo, nin rispunsibilidad ra a pangangasikaso nin pammimin tulong konran mumaidap nin mammemper sa Jerusalem (Ginwa-ginwa' 6:2-5; 8:4-40; 21:8).

G

Gamaliel Saya yayti nin madunong nin mangangakay nin Gungan ran Judio. Sya a nangyakay kona ni Apostol Pablo sin mampag'adal ya (Ginwa-ginwa' 5:34-39; 22:3).

Genesaret Siti a lugar tan babali sa amyanan tan panrupan nan Taaw Galilea a mantawagen a lamang nin Taaw Genesaret (Mateo 14:34; Marcos 6:53).

Getsemani Saya yayti nin daite' nin lugar a kakayo sa bandan baytan nin Jerusalem tan adani ya sa Talugtog Olibo. Iti ya nin mandumasal si Catawan a Jesus sin dinakep raya (Mateo 26:36).

Gomorra (Mako sa **Sodoma tan Gomorra** iti sa sitin listawan.)

Griego Saray Griego, sara a mampiikap sa prubinsyan Acaya. Sitin lamang a irgo ra a sya a irgo ra nin saray ata'gay a adal, tan mataman nin saray Romano ket mag'irgo saran Griego. Impurtanti yay irgon Griego tan say kaugalian nin Griego sa sarba nin nunasyon a iti sa libed nan Taaw Mediteraneo ket, si inusar sa nipanurat nin Ba'yon Tistaminto ket say klasin Griego a man'usaren ran ka'bawan nin tawo nin mag'irgon Griego.

Gugan-gan (*Law*) Sayti a gugan-gan nin mansunuren ran Judio. Siti a nipanawag ra anamaet nin Judio sa nu'nan limay libro sa U'nan Tistaminto a mantawagen lamang nin “Say Lulibro na ni Moises.” Bale' no mi'sa si tawag a Gugan-gan ket usaren ya para sa intiron U'nan Tistaminto.

H

Hades (Mako sa **Lugar ran nunati** iti sa sitin listawan.)

Hebreo Siti si sarita' nin **Hebreo**, tawag ya konran Israelita o Judio. Sa Ba'yon Tistaminto, say rabay nan ibarita' ket saray puron Judio. Ket usaren yaytin tawag bilang wadi', maipa'ka' sa pitatawo ran Judio tan sa kaugalian ra. Sin inusar naya ni Pablo nin maipa'ka' sa lalaman nan diri (2 Corinto 11:22; Filipos 3:5), tuduen nasaray peteg a pupuon na, tan si irgo nan diri a peteg nin Hebreo, tan say istrikton nakaiparmawan na nin pigagawa' ran Judio. (Mako sa **Israel** o **Judio** iti sa sitin listawan.)

Herodes Main nin a'pat ray tawon main nin ngaran Herodes nin naibarita' sa Ba'yon Tistaminto.

Adi' Herodes Siti nin Herodes ket mantawagen yan Bantog. Syay mampag'uray sin niyanak ya si Jesus (Mateo 2:1-23).

Nag'uray ya sa prubinsyan Galilea tan Ceole-Siria sin taon 47 B.C. anggan sin taon 4 B.C. Sya a u'nan Herodes a nag'uray tan nipa'deng naya a Timplo nan Dios itaw sa Jerusalem sin taon 20 B.C. Maduksa' ya nin tawo, ket ma'kit ti sa nipangmati na konran uasawa na tan sa nipamapati na konran ua'nak sa Betlehem tan sa kukabaraybay nan lugar bana' ta rabay nayan mapati si Jesus.

Herodes Antipas Anak nayayti ni Adi' Herodes nin Bantog.

Nag'uray ya sa prubinsyan Galilea tan Perea nin parti na sa baytan nin Ilog Jordan tan iti sa sirong nin pag'uuray nan Roma. Nag'uray ya sin taon 4 B.C. anggan sin taon 39 A.D. Nipaputol naya a ulo na ni Juan a Mammawtismo (Mateo 14:1-13; Marcos 6:14-29; Lucas 9:7-9).

Herodes Agripa I Apo nayayti ni Adi' Herodes nin Bantog tan ka'nakan naya ni Herodes Antipas. Nag'uray ya sa Judea sin taon 37 A.D. anggan sin 44 A.D. Sinintinsyawan naya nin patyen si Santiago a busat na ni Juan tan nipadakep tan nipriso naya si Pedro (Ginwa-ginwa' 12:1-5). Ginwa' nan Dios nin inurer a lalaman na (Ginwa-ginwa' 12:23).

Herodes Agripa II Anak nayayti ni Herodes Agripa I. Nag'uray ya sa puprubinsya nin Abilinia, Galilea, Iturea tan Traconite sin taon 53 A.D. anggan sin taon 100 A.D. Saya ya konran mag'uuray nin nangrenge' sa nipangidipinsa na ni Pablo sa lalaman nan diri kuntra sa riklamo ran Judio kona (Ginwa-ginwa' 25:13-26:32).

Tutawo na ni Herodes (*Herodians*) Myimbrosarayti nin sayay partido sa pulitika ran Judio. Saray iti konan siti nin grupo ket rabay-rabay ra nin saya konran a'nak na ni Adi' Herodes nin Bantog a mag'uray ket kai sara kuntra sa pag'uuray nan Roma (Marcos 3:6).

I

Igos (*Fig tree*) Puon nin kayo yayti nin say bunga na ket mataway. Gumunga a igos sa luob nin mapulo' a bulan tinaun-taon. Igawgaw ray maluto' nin bunga tan magwa' nin iyator nin ma'teng. Abaw a pangngiyarig tan proberbio maipa'ka' sa kayon igos a mabasa sa Biblia.

Impirador (*Emperor*) Siti a tawag konan si mampag'uray sa Roma tan abaw a raruma nin nunasyon a iti sa sirong nin pakayadi' na. Main nin uadi' o gubirnadador nin mampangipalalako sa gubyirno

sa sayti nin nunasyon o puprubinsya bale' si Impirador ket main nin pakayadi' nan bilang sayay diktador konra (Mateo 22:17-21).

Impyirno (*Hell*) Siti a lugar nin pangikaan ta pigaw nin dusawen nasara anggan-angga nin Dios a anghil nin nagribildi kona tan saray tutawo nin kai nin nagmatalek kona ni Uunuren a Cristo. Mabasa sa Masanton Kasuratan a si impyirno ket burung-burong yan apoy a kai gapo nin ma'rep (Mateo 25:41).

Inganga'do (*Mercy*) Sa Griego ket *eleos*. Pangungundo' nan saya sa sayay tawo mataman no manepeng nin dusawen ya. Matinreg yay saya (si Dios o tawo) ta pigaw nin painawnan nayay sakalakon saya sa pakapaidap o saray raruma sa pakatkapan ra (Roma 9:22-23; Judas 1:21-22). Naisakop yaytin sarita' sa pammimin bindisyon (2 Timoteo 1:2; Judas 1:2).

Isaac Sya a bugtong nin anak ra ni Abraham tan Sara, a niyanak ya sin pariho saraynan matuntawo. Syay nipangako' na nin Dios. Saray a'nak na ket si Esau tan si Jacob (Genesis 17:19-22; 18:10-14; 21:1-13; tan sa kukapitulo 22, 24–27).

Isaias Saya yan prupita sa U'nan Tistaminto nin nipadles na a maipa'ka' konan Mesias.

Isalba (*Save*) Sa Griego ket *swzw*. Say katarusan nan sitin sarita' ket si ipal'is yay sayay tawo sa piligro tan isubli' ya sa mabistan kapapa'sar. Usaren yaytin sarita' nin say katarusan ket: 1) ikadayo' yay sayay tawo sa animan nin klasin kapangnwan bilang sa patiti o konran kalaban (Lucas 23:39); 2) mamaanda' nin masakit (Lucas 8:50 - mabyay ya); 3) ipal'is sa makapangno sa byay a iti konan Dios o sa makapangno a ibat kona ni Satanas o nangibwat sa kasalanan o sa panunusa nan Dios bana' sa pagkakasalanan (Lucas 7:50 - nalibri; Efeso 2:8).

Mangingisalba (*Savior*) Si Jesus, sya a mangisalba sa tawo sa patiti nin kasan kala'pusan tan sa makapali'mon sager nan Dios (Lucas 1:47).

Isopo (*Hyssop*) Saya yayti nin ayupa' nin tanaman nin mablong. Say sanga na ket inusar ran Israelita nin ipangwarsik nin ranom o daya' nin ayep no mangrayo sara konan Dios. Inusar ra et sa pangitalaga konran tutawo konan Dios (Hebreo 9:19).

Ispiriton duka' Aripén nasarayti ni Satanas nin syay makapangyayadi' sa sarba konran ispiriton duka'. Sin saytaw, anghil saraytin magsirbi konan Dios bale' nagribildyan raya. Gumwa' sara kano wadi' si Satanas nin mabista tan mabista a ibarita' ra bale' taktika

rayti tamo' (2 Corinto 11:14). Magwa' ra et anamaet nin tukswen rasaray tawo, pag'urayan rasara, tan raruma et.

Israel Israel ya a ngaran nin nibi na nin Dios kona ni Jacob (Genesis 32:28). Main nin labinrwa ray a'nak na ket nag'in nin tribo a barang saya. Mayadi' ya nin natao a pag'adian na ni David (935 B.C.), mantawagen yaynan Israel a lugar ran saray mapulo' a tribo nin niikap sa amyanan nin parti. Mantawagen ya anamaet nin Juda a lugar ran saray rway tribo a itaw sa bagatanan. Sa abaw nin parti sa Ba'yon Tistaminto, si ngaran nin Israel ket inusar ya para konran sarba ran tutawon nangibwat sa puri na ni Israel. Si tawag nin Judio ket pannawag rayan saray ambo' nin Judio konran sarain nin grupo nin tutawo sigon sa daya'. Si tawag anamaet nin Israel ket usaren raya nin Judio nin awit a pagmamalaki a saray **pinili' nin tutawo nan Dios**. (Mako sa **Hebreo** o **Judio** iti sa sitin listawan.)

Israelita Sara a puri na ni Israel nin anak na ni Isaac.

Iyariglo/ Pag'inen nin amigo (*Reconcile*) Pag'inen saran amigo a kaaway (Roma 5:10).

J

Jacob Sya a ari konran anak ran singin ni Isaac tan Rebecca. Sinilyan nayan Dios a ngaran nan Jacob nin Israel. Mabasa a maipa'ka' kona ni Israel iti sa Glusaryo. Mabasa a maipa'ka' sa byay na ni Jacob sa Genesis 25:19–50:13.

Jeremias Sya a prupita na nin Dios nin nangiparate' konran tutawo nin say nipatandaan nan Dios kona sin panaon a sinakop rayan taga Babilonia a Jerusalem.

Jesus Si Jesus, syay Mesias a nipangako' nan Dios ket syay Prupita (Juan 6:14; Deuteronomio 18:15), Padi' (Hebreo 2:17) tan Adi' (Zacarias 9:9; 1 Timoteo 6:15) tamo. Si ngaran a Jesus, say rabay nan irgwen ket mangisalba yay Uunuren (Mateo 1:21).

Jonas Rwa ray tawo nin say ngaran ket Jonas a nibarita' sa Biblia: 1) si Jonas a prupita nin nibaki' na nin Dios nin mako sa syudad nin Ninive ta pigaw nin ibarita' na konran tutawodtaw a wana nin Dios. Andi' ya si Jonas ket nalayo ya. Bale' nipaamil naya sa sayay alakin kuna' nin Dios mi'sa nipailiwa' naya sin napalabas a tuloy awro. Sin rinmate' yayna si Jonas sa Ninive, nagbabawian ran tutawo a kasalanan ra tan nagmatalek sara konan Dios bana' sa nipatanda' na ni Jonas konra. Mabasa a maipa'ka' kona ni Jonas sa libron nisurat na; 2) si Jonas nin tatay na ni Simon Pedro (Mateo 16:17).

Jose Abaw saray tawon say ngaran ra ket Jose a mabasa sa Biblia.

Si **Jose** nin ikalabinsayan **anak na ni Jacob**. Si ina na ket si Raquel. Bana' kona ni Jose, inmalis saran nako sa nasyon nin Egipto a pamilya na ni tatay na sin panaon a mampag'uray yadtaw si Jose (Genesis 30:22-24; 37:1–50:26).

Si **Jose** nin **asawa na ni Maria** nin ina na ni Jesus (Mateo 1:18-25; 2:13-15,19-22; Lucas 1:27; 2:1-52; 3:23).

Si **Jose** nin **busat na ni Jesus** (Mateo 13:55).

Si **Jose** nin **anak na ni Maria** nin **saya konran bubbayin nangaluyon** tan tinmulong kona ni Jesus (Marcos 15:40).

Si **Jose** nin mansabtan nin **Jose a taga Arimatea**. Myimbro ya nin si Sangkata'gayan nin Kungsiho ran Judio a mantawagen nin *Sanhedrin*. Saya yan main nin pammemper kona ni Jesus bale' say pammemper na ket adi. Sin nati ya si Jesus sa kudos kinalap naya ni Jose a bangkay na tan nitabon naya (Marcos 15:42-46; Lucas 23:50-53).

Jose Barsabas a si saya konran rwa nin tumutumbok kona ni Jesus nin namilian no si'noy kasilyan na ni Judas Iscariote (Ginwa-ginwa' 1:23-26).

Jose, a sya tinawag rayan **Bernabe** nin Apostoles (Ginwa-ginwa' 4:36).

Josue Kala-kalamo' nayayti ni Moises ket sin nati yayna si Moises, ginwa' yan pangulo ran Israelita nin maikon rayay lugar a nipangako' nan Dios konra (Exodo 24:13; Deuteronomio 31:14,23; Bilang 27:12-23; Josue kapitulo 1).

Judas

Judas Iscariote Saya yayti konran labinrway tumutumbok na ni Jesus a syay nagtraidor kona (Juan 12:4-6; 13:2,21-30; 18:2-3). Nagbabawian nay ginwa' na ket nipati ya (Mateo 27:3-8; Ginwa-ginwa' 1:16-20).

Judas Saya yayti anamaet konran labinrway tumutumbok na ni Jesus (Lucas 6:16). Say raruman ngaran na ket **Tadeo** (Mateo 10:3).

Judas Siti nin main nin ngaran nin Judas, nitanda' na a kadiryan na a aripen naya ni Jesu-Cristo tan aryan naya ni Santiago (Judas 1:1; Mateo 13:55) ket sa angan-angan saya ya konran bubsat na ni Jesus. Gindat, kai na nin timper a si Jesus ket syay Anak nan Dios (Juan 7:5). Wanin man, namper yan lamang sin sinmubli' yaynan mabyay si Jesus (Ginwa-ginwa' 1:14). Nag'in yan sayay pangulo ran mammemper.

Judio (*Jew*) Sarayti a puri na ni Abraham yupa' konan apo nan si Jacob.

Nikwinta ray diri ran sarayti a sara a pinili' tan nabindisyunan nin tutawo nan Dios. Ket balawen rasaran ikwintan bilang aso nin saray

Judio a ambo' nin Judio ta kai sara nin naikalamo' nin tutawo nan Dios. Si tawag nin Judio ket siti a usaren no saray mampag'irgo ket iti sara sa rikor nin rilihyon nin Judaismo. Usaren yan lamang a tawag nin “Judio” no mampag'irgwan a pidumawan nin Judio tan ambo' nin Judio. (Mako sa **Hebreo** o **Israel** iti sa sitin listawan)

K

Kamaungan (*Grace*) Sa Griego ket *charis*. Siti nin sarita', say rabay nan ibarita' ket say piuugali' a maong ya a saya sa saya a raruma, nin gaw'en na a mabista para kona. Usaren yayti nin main nin katarusan a: 1) gaw'an ya nin mabista a sayay tawo mataman no kai ya nin kumana' (Efeso 2:8 - kamaungan); 2) napaririket yay Dios o sayay tawo ket main nin gaw'en na para konan nakapaririket kona (Lucas 1:30 - napaririketan); 3) mami nin makapaririket nin bagay konan tawo para sa kaabigan na (Lucas 4:22 - makapaririket nin reng'en; Colosas 4:6 - mabista); 4) kisalalamat konan sayay tawo (Lucas 17:9 - kisalalamat); 5) inganga'dwen nin kai ana nin ipabayadan a utang (Lucas 7:42 - ininganga'do); 6) mami mangibwat sa masibulot a nakem (Roma 8:32 - masibulot a nakem); 7) pangibul'is nin mabistan sarita' sa pammimin bindisyon o galang (Efeso 1:2 - bindisyanan); 8) sayay naiduman pusisyon o trabaho a nibi nan Dios mangibwat sa masibulot a nakem na (1 Corinto 12:4 - man'ipuya'; Efeso 3:8 - pagkanawanawa).

Kata'gayan/ Kagalangan/ Kasan kapada/ Anda' (*Glory*) Sayti a magwa' nin katarusan nan sarita' a *doxa* sa urihinal nin irgon nakaisuratan nan Ba'yon Tistaminto. Say alawang a katarusan na ket si main nin bagay o nangyadi' a kasan kapada, ata'gay, kasan kapadan kagalangan, impurtanti nin tuloy tan kai nin masabtan a anda'. Usaren yaytin sarita' a Griego nin say katarusan ket: 1) say anda' nan sayay bagay (1 Corinto 15:40 - anda'; Mateo 4:8 - kukayamanan tan pupakayadi'); 2) say makapaka'ngap, makapangyayadi', pinasyan anda', makapaririket nin pakaipadar nin pagkamain nan Dios (Lucas 2:9 - kata'gayan; 2 Corinto 3:7 - pakayadi' tan salag); 3) animan a makapaka'ngap nin nunangyadi' tan paka'kitan nin pakayadi' tan nikaiduma na nin Dios (Efeso 1:14 - kasan kapada); 4) pangingigalang tan pangrarayo ran tutawo konan Dios, o sa raruma, no maalilbi' ray kamaungan tan kata'gayan na (Mateo 24:30 - kasan kapadan kagalangan); 5) tawo o bagay a mami nin kagalangan konran raruma o main nin maipasirayo sa raruma (1 Tesalonica 2:20 - maipasirayo tan ririket); 6) si kapapa'sar o pusisyon nin kirama' yay sayay tawo sa kagalangan nin raruma, lalo

sarayna a mammemper yupa' sa pakikalamo' ra konan Cristo o Dios (1 Tesalonica 2:12 - pinasyan anda'); 7) si pakayadi' tan pusisyon nan sayay pinarsa (2 Pedro 2:10; Judas 1:8 - makapangyayadi').

Kataratwan (Covenant) Sa Griego ket *diatheke*. Sa Biblia, ambo' yayti nin nipagketan nin nitarusan ra nin rway tawo. Siti ket saya yan pagpangako' tan magsen nin pitarusan ran rway tawo o grupo sa saya tan saya (Lucas 22:20). Main nin tulo nin mangyadi' sa kataratwan sa Biblia: 1) ipangako' nan sayay magsen nin tawo a tulong konan sayay ayupa' ket matkap nay sumunor nin si ayupa' sa nibarita' nan si magsen; 2) siti nin pangako' ket paadanyen na a pikakalamo' ra; 3) ipatutuo ran rwa a kasusunor ra konan siti yupa' sa sayay samba o sirimunya. Sa kaugalian ran Judio ket, no nitarato saray rway tawo, mangmati saran sayay ayep ta pigaw nin pa'geten ray nitaratwan ra.

Kataratwan kona ni Adan (Adamic Covenant) Kapilitan a tulukan na ni Adan a gan-gan nan Dios sa panganga'mor nan bindisyon nan Dios. Nagkasalanan ya si Adan bale' nipangako' naya nin Dios a padalan nin daegen nan Dios a kasalanan (Genesis 2:16-17; 3:14-19).

Kataratwan kona ni Noe (Noahic Covenant) Main nin kataratwan a ginwa' nan Dios kona ni Noe a kai na anaet nin sidaen a sarbadi sa mundo yupa' sa lanip (Genesis 9:8-17).

Kataratwan kona ni Abraham (Abrahamic Covenant) Ginwa' naya nin Dios a sayay kataratwan, byan naya si Abraham nin luta' a para kona (Genesis kapitulo 15).

Nangwa' ya anamaet nin kataratwan konra ni Abram tan Sarai a mag'in nin saray puon ran abaw a tawo tan nasyon tan adi' yupa' konan anak ran si Isaac. Ket sinilyan na a ngaran ra a nag'in nin Abraham tan Sara. Iti anamaet nin tinmarana' a pannuri' konran puri na ni Abraham ta pigaw nin ipa'kit a tawo nasaran Dios (Genesis 17:1-16). Sa sayay sakalakon awro, nipangako' nan Dios a yupa' konan si sayay puri na, bindisyunan na a sarban tawo sa mundo (Genesis 22:15-18). Pinatutu'wan na anamaet ti nin Dios konra ni Isaac (Genesis 26:3,24) tan Jacob (Genesis 28:13-15; 35:12).

U'nan Kataratwan (Mosaic Covenant) Sa U'nan Tistaminto, si kasabyan nin man'irgwen a kataratwan ket si ginwa' nan pakitarato nin Dios konran tutawo sa Israel sin panaon na ni Moises itaw sa Talugtug nin Sinai (Exodo 19:4-8; 24:4-8; kapitulo 34). Sa sitin kataratwan, bindisyunan nasara tamol' nin Dios no sunuren ra a sarba nga'min nin gan-gan na

(Deuteronomio kapitulo 28) ket gaw'en nasara nin sayay nasyon nin naipurok para kona. Sin siti nin tyimpo, nibi na konra a Mapulo' a Gugan-gan na (Exodo 20:1-17) tan say raruma et nin gugan-gan.

Kataratwan kona ni David (*Davidic Covenant*) Nipangako' nan Dios a ipa'deng na a pag'adian na nin si puri na ni David nin tumuloy anggan-angga (2 Samuel 7:8-16). Ket nipangako' nan Dios: 1) nin isalba naya a nasyon nin Israel tan; 2) nin si Mangingisalba ket si sayay puri na ni David.

Ba'yon Pakitarato (*The New Covenant*) Sa sitin ba'yon pakitarato ket ginlat nan Dios a nangisyay nin tutawo kona ket pinangibwat nan maituno a sarban tutawo kona yupa' kona ni Jesus nin nati sa kudosa (Jeremias 31:31-34; Lucas 22:20; 1 Corinto 11:25; Hebreo 8:8-12).

Katinekan (*Peace*) Sa Griego ket *eirene*. Say katarusan nan siti ket say kapapa'sar nin mabista a kabibiyay, karigsawan tan main nin pagkakumplito. Man'ibalikas yayti: 1) yupa' sa pangibull'is nin mabistan sarita' no misna' a rwa ray tawo (Lucas 24:36 - katinekan) o patanid (Lucas 8:48 - matinekan); 2) nin say katarusan, kai gapo nin mangno (Lucas 11:21 - kai mangno); 3) nin say katarusan, pitutuno o kasan puon nin piasangkinian tan piaaway (Lucas 12:51 - mitutuno); 4) nin say katarusan, kituno yaynay Dios konran tutawo imbis nin sintinsyawan nasara bana' ta ginlat nayna a sarban kasalanan ra (Lucas 2:14 - kituno); 5) nin mayi anay katarusan nin sibulot tan anda' nin iti sa sarita' nin Hebreo a *shalom* (1 Tesalonica 5:23 - katinekan).

Katulungan ran Pupadi' (*Levites*) Sa irgon Griego say tawag konran sarayti ket "Levita" a say rabay nan irgwen ket "puri na ni Levi." Sin panaon a main et nin Timplo nin pangraywan ran Judio konan Dios, say gawa' ran sarayti ket si tulungan rasaray pupadi' sa udas nin pangrarayo konan Dios, tulungan rasara sa pangangakay ra, magsirbi saran gwardya sa Timplo, saray manga'get nin kwarta, mangmati sara nin uayep a ida'ton konan Dios, tan raruma et nin gawa' (1 Cronica 23:27-32).

Kerubin Saray mantawagen nin kerubin ket sayay klasi sara nin anghil nin nidistino nan Dios nin bantay sa gardin nin Eden (Genesis 3:24). Sin namagwa' ya a Dios nin kaban a pangikwan nin say rwa ray tiniblak nin bato a nakaisuratan nin say Mapulo' a Gugan-gan, namagwa' ya et nin rwa ray bakas nin anghil a puro nin balitok a tinawag nan kerubin. Nikwa rasarayti sa babon sakeb nan kaban (Exodo 25:18-22; Hebreo 9:5).

Kunsiho (*Council/ Sanhedrin*) Siti a sangkata'gayan nin dupong a main nin pakauray konran Judio. Pitumpulo' saran Pupangulo ran Judio a nakatekre' iti, tan si Sangkata'gayan nin Padi' a pangulo nan siti.

L

Langit Man'ibarita' ran Judio a main nin tulo ray langit: si u'nan langit ket main itaw a gunem tan saray manuk-manok, si leas; si ikarwan langit ket si kami'nan nan awro, bituen tan bulan; si ikatlon langit ket si lugar a mampiikapan nan Dios. Sin nibarita' na ni Pablo nin nakarate' ya sa ta'gay sa ikatlon langit (2 Corinto 12:2), si rabay nan irgwen ket si lugar nin mampiikapan nan Dios.

Liprusi Siti nin umnoy bakas yan sakit sa katat, gaw'en a si main nin masakit ket kai ya nin makakidupong nin mangrayo konan Dios. Wanra nin Judio a ambo' yan maringgas anggan inmanda' yayna tan patutu'wan nan padi' a magwa' nayna a kidupong.

Lugar ran nunati Sa irgon Griego ket **Hades**. Sya a mintras tanto nin lugar a kami'nan ran nunati anggan marate' a awron peteg anan Paninintinsya konra.

M

Mabistan Patanda' (*Gospel*) Siti ket saya yan minsahi o sayay iparate' nin say linaman na ket mamin ririket. Bale' sa Ba'yon Tistaminto ambo' yaytin basta anin klasi tamo' nin mabistan patanda'. Say rabay nan ibarita' nin siti ket si makapaririket nin ibarita' a si Dios ket nangwa' ya nin padalan para konran makasalanan ta pigaw nin magwa' saran mag'in nin naringgasan ana yupa' sa ginwa' na ni Jesu-Cristo (1 Corinto 15:1-4) tan ta pigaw nin sumubli' sara kona.

Macedonia Saya yayti nin prubinsya sa nasyon nin Roma sin saytaw. Sya sawanin a lugar nin iti sa partin amyanan nan nasyon nin Grecia. Si sangkaimpurtantiwan nin syudad na ket si Tesalonica. Say raruman syudad nan sitin prubinsya nin kina' na ni Pablo ket say Neapolis, Filipos, Amfipolis, Apolonia tan Berea.

Madudunong sa Gugan-gan (*Scribe*) Sin panaon na ni Jesu-Cristo, sarayti a mangadal, mangipataros tan mangyakay nin Masanton Kasuratan, laloytay say u'nan liman libro sa U'nan Tistaminto. Saraynan lamang a hwis ran Israelita. Say kasabyan ra ket Pariseo sara.

Mammaga (*Bishop*) Sa Ba'yon Tistaminto, siti nin tawo ket kawa'nanen nasaran pagawan a mammemper nin man'antabayan na (Ginwa-ginwa' 20:28; Tito 1:7-9).

Maniningir nin buis Judio sarayti a nabyan nin trabaho nin mangulikta nin buis a mansingiren nan Roma nin mausar nan gubyirno na. Saray maniningir nin buis ket gura' rasaran kapada ran Judio ta man'i'deng ray gubyirno nin sakalako a nanakop tan mampag'amu-amo tan mampangagrabyado konra. Ka'bawan ket pwirsawan nin pamayaden rasaray tutawo tan nalabas-labas a singiren ra tan nibulsa ra a masurok sa nasingir ra. Man'ikwinta rasaran kapada ran Judio nin traidor a mampagsirbi sa gubyirno nin sakalako a abusado, tan man'ilako' ray sirbisyo ra bana' tamo' sa kwarta, tan man'ibilang saran mannakaw sa rilihyon ran Judio. Sara si Zaqueo tan Mateo ket maniningir sara nin buis.

Mangatuntawo/ Pupangulo (*Elders*) Sayti a pannawag konran: 1) pupangulo ran Judio nin myimbro nan Kungsiho; 2) matuntawon pangulo ra nin mammemper a main nin rispunsibilidad sa byay tan kalalako nan dupong ran mammemper; 3) saray rwampulo' tan a'pat a nakatekre' sa truno sa libed nan truno nan Dios (Nipadar 4:4).

Manna Say kanen a nibi nan Dios konran Israelita leg'an a itaw saran mampakudti-pakodtaw sa lugar a kasan mampiikap. Say bakas ket, bilang sayay daite' nin bikoy a maputi' tan masam'it. Ibat ti sa langit a no yabi ket, kumuti' yay luta' bana' sa sayti (Exodo 16:4-21,32-34; Bilang 11:7-9; Juan 6:30-40). Wanran tutawo sin saytaw a naiyadi in say manna sin yimba' ya a Timplo sin 586 B.C. (Nipadar 2:17).

Mapteg/ Matunong (*Righteous/ Just*) Sa Griego ket *dikaiois*. Say katarusan nan siti ket: 1) say pigagawa' nan Dios ket lison maitukoy sa no si'no ya tan sa ibarita' na tan laloyna sa paninintinsya na konran tutawo (Roma 3:25; 2 Tesalonica 1:5); 2) gaw'en a maabig tan kusto sa pangingikit nan Dios kanya' nin main nin main nin katutu'wan tan maringgas (1 Tesalonica 2:10; Hebreo 11:4).

Masantos/ Maringgas (*Holy*) Sa Griego ket *hagios*. Say rabay nan ibarita' nin siti sa Biblia ket naipurok nin bagay o tawo para konan Dios ket rininggasan ya tan mausar ya sa pagsisirbi konan Dios. Mansabtan nin wanti a: 1) tutawo o bagay nin ikon nan Dios o peteg nin naitalaga sa pagsisirbi kona (Efeso 2:21b - manep; Roma 12:1 - paminggas); 2) main nin pigagawa'

nin mampagkabyay nin maringgas para konan Dios (Efeso 5:26a - maikana'; 1 Pedro 1:16 - masantos); 3) nangibwatan naya a Dios ket main nin nikaDios na o main nin nakaibakian na nangibwat konan Dios (Efeso 3:5b - naitalaga); 4) say nikaipurok nin naitalaga para konan Dios ta pigaw nin mag'in nin maikana' konan Dios (1 Tesalonica 4:3 - paringgasen).

Melquisedec Adi' yayti sa syudad nin Salem sin nu'nan panaon tan saya yan padi' nin nagsirbyan nayay peteg nin Dios a Sangkata'gayan sa Sarba. Sinna' nasara si Abraham sin sinmubli' saran ibat nin nikipura, tan binindisyunan naya si Abraham. Si Abraham anamaet ket binyan naya si Melquisedec nin kakapulo' nin say kayamanan nin nakalap na konran kukalaban na (Genesis 14:17-20). Say nikapadi' nan Cristo ket kapadan nikapadi' na ni Melquisedec (Hebreo 5:5-10; 6:19-7:28): 1) Si Dios a nanudo' kona; 2) Kasan tanda' nin tinmaranaan o nanganggawan na; 3) Magnayon yan padi' anggan-angga; 4) Syay Adi' a mamagkamain nin katinekan; 5) Mag'uray ya nin matunong; 6) Kai nin matkap a kasilyan na nin padi'.

Mesias/ Cristo Sarita' nin Hebreo yayti si **Mesias** nin say katarusan na ket “Si Binu'buan nin Ladak” tan parihoyti nin katarusan na sa katarusan nan sarita' a **Cristo** nin nangibwat sa irgo nin Griego. Kaugalian ran Israelita a bu'buan rayan ladak a sayay tawo nin man'ipatekre' ra sa sayay naiduman pusisyon. “Mesias” a tawag ran Israelita konan Mangingisalba a nipangako' nan Dios konra ket, si titulo na et ni Jesus ket Mesias o Cristo.

Miguel Siti si Miguel ket syay sangkata'gayan nin anghil (Judas 1:9). Niki'batan ya konan Dimunyo maipa'ka' konan bangkay na ni Moises. Sa nisurat na ni Prupita Daniel (10:21; 12:1), ma'kit itaw a si Miguel ket syay anghil a mampangisakit sa kapapa'sar nan nasyon nin Israel. Niyagel nayayti sin rabay nayan sidaen ni Satanas (Nipadar 12:7).

Milagro (*Miracle*) Sayayti nin makapaka'ngap nin pangyayadi' a kasa gapon makapamarita' a gawa' nayayti no kai edet, nin Dios (Mateo 11:21; 21:14-15) o sayay raruman pakayadi' a ambo' nin pakayadi' nin tawo o say normal nin padalan (2 Tesalonica 2:9).

Mira (*Myrrh*) Mabanglo nin yatek ti nin sayay madiwi nin ayupa' nin kayo. Bana' ta mabanglo a mira, ilawok rayti nin Judio sa bubagay a iyamris sa lalaman, sa babo nin ulo nan sayay tawo nin mabyan nin naiduman butang o rispunsibilidad, tan sa bubagay a iyamris sa bangkay nan sayay tawon nati (Juan 19:39).

Moises Saya yan bantog nin prupita si Moises tan sya a nangipangulo konran saray puri na ni Israel sin panaon a linmakwan sara sa Egipto tan sin itaw sara sa lugar a kasan tawon mampiikap sa luob nin a'pat a pulo' a taon, angga sin nirate' sarayna sa banda nan Canaan a syay lugar a nipangako' nan Dios nin ibi na konra (Exodo kapitulo 1–40; Deuteronomio kapitulo 34). Kona ni Moises na nin nibi nin Dios a Gugan-gan na, a nibarita' na kona a ipatandaan nayti konran tutawo.

Mundo (*World*) Sa Griego ket *kosmos*. Main nin tulo ray katarusan nan sitin sarita' sa Biblia: 1) si intiron sangkamundwan a ginwa' nan Dios pati say langit tan si luta' (Efeso 1:4); 2) say kalalako nin byay iti sa mundo a subag lawas konan Dios tan kona ni Cristo (1 Juan 2:15 - pigagawa' a kuntra); 3) si kapresan nin panaon nin main a kasalanan tan kadukaan (Efeso 2:2 - pagkakabyay ran tutawo).

Mustasa Sayay mula yayti sa Israel a tumubo' mangibwat sa daite' tamo' nin bikoy bale' umalaki ya nin marate' nay anggan mapulo' a pyi kaata'gay (Mateo 13:31-32).

N

Nazaret Sayay babali yayti sa prubinsyan Galilea a itaw sara nin niikap si Jose tan si Maria. Itaw ya nin inmalaki si Jesus tan itaw ya nin niikap anggan sin tumpululo' a taon nayna (Mateo 2:23).

Ninive Siti si Ninive sya a syudad nin namakian nan Dios kona ni Jonas ta pigaw nin baritaan nasaray tutawo a pagbabawian tan gurutan raynay pagkakasalanan ra (Jonas 1:2). Si Ninive a kapitulyo nan nasyon nin Asiria sin nu'n panon a iti sa rigrig nan Ilog Tigris sa bandan baytan.

Noe Sa sarba ran tutawo sa mundo sin panaon na ni Noe, sya tan saray pamilya na tamo' a nalibri sin pinaldeg nayan Dios a mundo yupa' sa layos. Mapteg yan tawo si Noe tan sinunor nay karabayan nan Dios. Nalibri sara si Noe yupa' konan si alakin tuloy nin baluto a ginwa' na sigon sa gan-gan na nin Dios. Kalamo' rasaran nalibri a mipadis nin sarbaynan klasin ayep sa luta' tan mumanuk-manok bana' ta niruran nasara ni Noe sa alakin tuloy nin baluto (Genesis kapitulo 6–9).

O

Olibo (*Olive*) Siti si mantawagen nin olibo ket sayay puon nin kayo ya a ka'bawan nin mula sa Israel. Maedeed yayti nin umalaki tan anro

anamaet a byay na. Mabyay yay olibo sa makrang tan babato nin luta'. Ma'kan a bunga nin olibo tan pangalapan nin ladak nin usaren sa pangluluto' tan sa lampadawan tan usaren lamang nin tambar.

P

Padi' (*Priest*) Puri nasarayti ni Aaron a nipurok nan Dios nin mag'in nin padi' sin panaon na ni Moises. Say u'nan gawa' ra ket si mangingisa'le' sara para konran tutawo konan Dios nin mangiprisinta sara nin duda'ton tan puuran nin duda'ton konan Dios ta pigaw nin maituno ray tutawo konan Dios. Iyakay ra anamaet a Gugan-gan nan Dios konran tutawo.

Pagkukulasyon (*Fasting*) Gagarawen a kai nin mangan bana' ta igagara a udas sa gawa' nin pagdidibusyon konan Dios.

Pagmamatalek (*Trust/ Faith*) (Mako sa **Pammemper** iti sa sitin listawan)

Pag'aadi' nan Dios (*Kingdom of God/ Kingdom of Heaven*) Ambo' yayti nin maipa'ka' sa sayay lugar no kai sa pag'aadi' nan Dios. Sa pakataros ran Judio, daegen nasaran Dios a sarba ran kalaban ra no mag'uray yay Mesias sa intiron mundo tan say kapapa'sar ra ket mag'in nin pinasyan anda' li' sa Pag'adian na.

Sa niyakay na ni Jesus, say Pag'aadi' nan Dios ket tumarana' yupa' sa pangipaisirong nin diri nin barang sayan tawo nin byay na sa karabayan nan Dios (Marcos 1:15; 10:14,23), ambo' nin yupa' sa pinilitan. Ket rumate' li' a panaon a mag'adi' yan liso iti sa mundo tan galten na a sarban kadukaan.

Pammakbo (*Leaven*) Sin nu'nan panaon, say inusar ran tutawo nin pammakbo sa gaw'en ran tinapay ket ma'ran nin minasa nin midyo inmalsem ana. No ilawok sa ba'yon masa, si intiron masa ket kumbo ya (Mateo 13:33). Konran Judio, say animan nin mangkaburok ket nikasama' (Exodo 12:15). Kanya' nin bana' ta say inusar ran pammakbo ket dandani ana nin maburok, inusar ti sa pangingiyarig maipa'ka' sa ambo' nin mabista tan apiktawan nay intiron grupo (Mateo 16:11-12; 1 Corinto 5:6).

Pammemper/ Pagmamatalek (*Believe/ Trust*) Sa Griego ket *pisteuw*. Tuloy katarusan nan siti sa irgon Griego: 1) akuen nin tutuo ya a sayay nibarita' (Marcos 13:21; Judas 1:3); 2) pagmatalkan nayan sayay tawo a Dios o a Cristo (Juan 12:44; Judas 1:5); 3) mansiguradwen nan sayay tawo a gaw'en ta gaw'en nan Dios a umbat sa dawat na maipa'ka' sa pakatkapapan na (Marcos 5:34).

Pangangawa'nan/ Pangangado' (*Love*) Say rabay nan ipataros nin siti, say pangangasikaso para sa mabistan byay ran kawa'nan sa byay, ruos nakem nin tumulong, mabista a pinanakem, makaitpel tan mapagmatalkan, tan mamaririket nin raruma. Say pipa'kaan nin sayti ket: 1) say masibulot a pangangado' nan Dios konran tutawo na. Pagawan nasaray kawa'nan na mataman no alaki a ipuunan na tan maririket ya maipa'ka' konra; 2) say pangangado' nin tawo konan Dios tan sa raruman tutawo. Ka'bawan nin si sarita' a pangangawa'nan a inusar no say impurtantin katarusan ket say pammimi o pammaga.

Pangingiyarig (*Parable*) Say rabay nan ibarita' pangingipada. Mangusar iti nin sayay bagay o isturya nin mangipadar tan mangyakay nin sayay raruman katarusan. Ka'bawan a inusar nayti nin padalan ni Jesus sa nipangyakay na (Mateo 13:34), bale' ka'bawan ran lamang nin tutawo ket kai nin nakataros sa akay no kai nipapalaway ti tamo' konran saray adani kona (Lucas 8:10).

Pariseo (*Pharisee*) Siti a sangkaimpurtantiwan nin grupo sa pammemper ran Judio. Dupong rayayti nin lulalaki a mairot nin mantumumbok sa Gugan-gan nin nisurat na ni Moises tan sa raruma et nin riglaminto tan sa nilamu'-lamo' ra et nin matkap ran tumbuken nin Judio. Igalang rasarayti nin maong nin ka'bawan ran Judio ta makaDios sara. Bale' binalaw nasaran lamang nin tuloy ni Jesus ta sa pinasya nin pammaga ran tumumbok nin maong sa Gugan-gan, napauryan raynay gagara nin Gugan-gan (Mateo 3:7).

Peteg a wanin (Mako sa **Amen** iti sa sitin listawan.)

Pilato Si Pilato a ikaliman taga Roma nin nag'uray nin gubirnadador sa prubinsyan Judea. Panaon nin pag'uuray na sin si Juan a Mammawtismo ket pinata-patandaan nasaray tutawo, tan si Jesus ket naku-nako ya nin nangyakay konran tutawo sa nagsikabarang nin bubabali. Niriklamo rayan Judio si Jesus kona ni Pilato ket nipagamet naya konran sundalo' ta pigaw nin ipasak raya sa kudos.

Pinaitawo (*Son of Man*) Titulo nayayti nin Mesias (Daniel 7:13; Juan 3:13). Say katarusan nan siti ket si nibaki' nadi sa luta' nin Dios ket naiyanak yan sayay tawo. Kasabyan a inusar nayayti ni Jesus nin pannawag sa kadiryan na sin man'irgwen nay maipa'ka' sa gagara nan nakodti sa luta', say maipa'ka' sa pakayadi' na a Uunuren, say maipa'ka' sa pinasyan idap a masari' na, tan say maipa'ka' sa panaon li' a tumekre' ya sa abay na nin Dios

itaw sa langit, a sya tan si Dios ket napasaya sara sa pakayadi' (Mateo 9:1-7; 12:1-8; 17:9-13; 25:31-32; Lucas 19:10).

Pirduna (*Forgive*) Say katarusan nan siti ket tubaleen nin mabista a duka' tan mag'in nin mapamasinsya. Mangyadi' tin pammirduna no si sayay tawo ket galten nayna a sager na o kai nayayna nin dusawen a nakagwa' nin ambo' nin mabista kona. No si sayay nakaibi nin sakit-nakem ket pagbabawian na tan akuen naytin pammirduna, say pikalamo' ran nasida' ket maisubli'. Main anaod nin ginwa' nan duka' bale' kai yayna nin naiketeg nin dusawen.

Pista (Levitico kapitulo 23)

Pista nin Abung-abong (*Feast of Tabernacles*) Sitin pista, manglinggo ya. Sarba ran Judio, mangwa' saran abung-abong ket miikap saradtaw ta pigaw nin panemtemen ray nipanglalako ran pupuon ra sin saytaw sa lulugar a kasan tawo sin linmakwan sara sa pakaaripen ra sa Egipto (Levitico 23:33-34).

Pista nin Nipanglabas (*Feast of Passover*) Siti a pista nin sangkaimpurtantiwan sa rilihyan ran Judio. Pista yayti nin nitarana' nan Dios nin pammanemtem konan sangkasuyutan nin sarot a nibi nan Dios sa Egipto a saray kakan a'nak tan ayep ran Egipcio ket nati sara, bale' nalibri saray Israelita bana' sa daya' nin pinatin karniro nin nipunas sa purta ra (Exodo kapitulo 12). Bunga nin siti a nikaglat ran Israelita sa masakit nin pakaaripen sa Egipto. Kasabyan nin say pagsisilibra konan siti nin pista ket sa bali. Say gaw'en konan siti nin pista, maiyarig sa ginwa' na ni Cristo nin nipapati yan nipasak sa kudos ta pigaw nin mabyay atamon iti konan Dios (Mateo 26:2). Maibansag a pangngisilibra konan sitin pista sa pagsisilibra tamo nin Biyernes Santo a si awron pinati ya si Cristo (Juan 13:1; Exodo 12:3-13:10). Tumumbok yan diritsa a Pistan Pangangan nin Tinapay a Kasan Pammakbo.

Pistan Pangangan nin Tinapay a Kasan Pammakbo (*Feast of Unleavened Bread*) Sitin pista, manglinggo ya nin sumunor yan diritsa sa paninilibra nin Pista nin Nipanglabas. Konan sitin pista ket main nin uayep nin pinuuran nin nida'ton. Siti ket pagsisilibra ya bana' sa nikaglat ra sa pakaaripen tan sa nikalakwan ran Israelita sa Egipto (Exodo 12:13-20). Si ngaran nin Pistan Pangangan nin Tinapay a Kasan Pammakbo ket nangibwat ya sa kai ra nin nipangan nin tinapay a main nin pammakbo sa napalabas a nanglinggo.

Pista nin Pangingididika konan Timplo (*Feast of Dedication*) Sa sitin pista, saray Judio panemtemen ray nikabulos ran pupuon ra sa pag'uuray nan sayay adi' a ambo' nin Judio a si Antioco Epifanes. Waloy awro yayti nin pista nin magsilibra sara sa nikaisubli' nan Timplo tan nididika nayan uman sin 165 B.C. nin sayay Judio a mapangawa'n nan konan Israel a si Judas Maccabeus. Tumarana' a pangngisilibra konan sitin pista sa ika-25 a awro nan bulan a *Kislev* sa kalindaryo ran Judio, bale' sa kalindaryo tamo, say tarana' ket magwa' a maipatben sa dandani pustrida naynan Nobyembre anggan dandani pustrida naynan Disyembre. Say tawag konan siti nin pista sa irgo nin Hebreo ket **Hannukah**.

Pistan Pentecostes (*Feast of Weeks*) Pista rayayti nin Judio nin isilibra ra 50 awro a mapalabas mayadi' raya nin isilibra a Pistan Nipanglabas. Sarita' nin Griego yayti si Pentecostes a say katarusan na ket limampulo'. Siti nin pista ket mantawagen yan lamang nin Pista nin Pangyayatab tan Awro nin U'nan Pangyayatab (Levitico 23:15-22; Bilang 28:26-31; Deuteronomio 16:9-11) Konan sitin awro ket nibaki' naya ni Cristo a Ispirito konran mammemper (Ginwa-ginwa' 2:1-13).

Priswan nin ubot (*Abyss*) Sayay ubot yayti nin kai nin matukod a kaarman na a iti sara nin man'ipriso a uispiriton duka' anggan sa awro nin pakadusa ra.

Prupita/ mangingilalaman/ mammadles/ mammatanda' (*Prophet*) Sa Griego ket *prophetes*. Say rabay nan irgwen sa Biblia ket saray tutawo nin nangilalaman tan nag'irgo para konan Dios. Bilang wadi', sin saytaw ket main sara si Moises, Jeremias, Mikas, Juan a Mammawtismo tan saray raruma et. Si Jesus, syay Prupitan nipangako' a kapada naya ni Moises (Ginwa-ginwa' 3:22). Sa Ba'yon Tistaminto anamaet, sara a tutawon main nin pakababa' a nibi nan Ispirito nan Dios ta pigaw nin makapag'irgo sara para konan Dios.

R

Roma Sayay alakin syudad yayti sa nasyon nin Italia. Sin nu'nan panaon si nasyon nin Italia ket tinawag yan lamang no mi'sa a si nasyon nin Roma. Sin panaon a say nangya-nangyadi' ket nisurat sa Ba'yon Tistaminto, abaw a nunasyon nin iti sa sirong nin pag'uuray nan Roma, lalun-laloynay nunasyon a iti sa libed nan Taaw Mediteraneo. Sinakop ti nin nunasyon nin nag'in nin puprubinsya, ket main nin gubirnadador nin Romano sa barang

sayay prubinsya. Main et a lamang nin gubyrno ran diri nin nunasyon a puprubinsya nan Roma bale' si pangulo ra ket si gubirnadador nin Romano sa prubinsya, tan si pangulo ran sarba ran gubirnadador sa puprubinsya ket si Impirador itaw sa syudad nin Roma.

S

Saduseo Sa pammemper ran Judio, pinasyan kadaitean nan siti nin grupo bale' saray myimbrow na ket maksaw sara sa pulitika. Saray ka'bawan konra ket saray pupadi' tan saray a'nak ra. Nipatukdo' ray pammemper ra sa nu'nan liman libro sa U'nan Tistaminto. Kai sara nin namper a sumubli' sara nin mabyay a nunati. Wanra et a kasa ya si Satanas o kasa nin uanghil. Kapada ran saray Pariseo, nipase'se' ray mairot nin panunumbok sa Gugan-gan na ni Moises (Mateo 3:7).

Samaria Sin nabyay yadti si Jesu-Cristo sa luta', siti si Samaria ket sayay nasyon ya tan Samaria nin lamang a tawag konan syudad a kapitulyo na. Sitin nasyon ket parti nayan Pag'adian nin Israel sin nu'nan panaon kanya' nin saray taga Samaria ket puri rasaran Israelita. Bale' sa ka'tengan, nalawukan saraynan susan'ili nin mangrarayon dios-dios, kanya' nin nipwira rasaran Israelita tan kinmayupa' a pangingikit ra konra.

Satanas Sitin ngaran ket ginwa' yan Griego nin nangibwat sa Hebreo a say katarusan na ket “kalaban” o “kakontra”. Saya yaytin gindat nin anghil nan Dios a nangaranan nin Lucifer, bale' nagribildi ya konan Dios. Kanya' nin sin pinalakwan nayadtaw nin Dios sa langit, nag'in yan pangulo ran sarba ran ispiriton nagribildi konan Dios (Mateo 13:38-40; Lucas 11:15; Judas 1:6). Say raruman tawag kona sa Biblia ket Dimunyo, Beelzebul tan Belial.

Saulo Siti ket: 1) si ngaran na sa Hebreo ni Apostol Pablo; 2) si ngaran nan u'nan adi' sa Israel.

Simbot (*Redeem/ Ransom*) Sa Griego ket *agorazw*. Inusar yayti maipa'ka' konan sayay aripen a naibulos nangibwat konran main nin aripen kona yupa' sa nipamayad nin kwarta. Wana sa Ba'yon Tistaminto, sarban tawo, naiketeg nin magkasalanan ket mailibri yay sayay tawon nakagwa' nin abas sa manepag a pakadusa na yupa' tamo' sa nipangiprisinta nin pinatin da'ton para kona a sya si Jesu-Cristo.

Sinaguga Sayay pa'deng yayti nin pididinepan ran Judio nin mangrayo konan Dios tan para sa gagara nin pididinep a susyal tan iskilawan ya para konran a'nak.

Sion Ngaran yayti nin sayay purod itaw sa syudad nin Jerusalem tan ngaran nayan lamang nin babalin itaw konan sitaw a lugar (2 Samuel 5:6-7). Bana' ta parti naya nin Jerusalem, no mi'sa usaren yay ngaran nin Sion para konan Jerusalem. Si ngaran nin Sion ket sayay pannawag ya et konan babali na ni David, tan pannawag ya et konan ba'yon Jerusalem sa langit (Mateo 21:5; Hebreo 12:22; Nipadar 14:1).

Sodoma tan Gomorra Rway syudad ti sin nu'nan panaon nin adani sa Taaw Nati. Pinuuran nayti nin Dios bana' ta saray tutawodtaw ket makasalanan saraynan tuloy (Genesis 18:20–19:29; 2 Pedro 2:6; Judas 1:7).

Solomon Si Solomon, anak raya ni Adi' David tan Batseba. Sinmubray yan nag'uray nin adi' kona nin ama na tan nag'uray ya nin a'pat a pulo' a taon. Pitanda-tanda' ya ta madunong yan tuloy tan pinasyan yaman na. Nipa'deng nayay u'nan Timplo tan nangipa'deng yan abaw nin syudad.

T

Taaw Galilea (*Sea of Galilea*) Pinasyan kaalawangan nin raranom nin matab'ang yayti tan dumalan yay Ilog Jordan kona. Mantawagen rayan taaw nin saray tutawo bana' ta pinasyan kaalawangan na tan ararem ya mataman no ambo' nin ma'sin a ranom na. Mantawagen yan lamang nin Taaw Genesaret o Taaw Tiberias.

Taaw Nati (*Dead Sea*) Sayay raranom yayti nin pinasyan asin kanya' nin kasa gapon animan nin mabyay iti. Sa nalabas a asin nin ranom iti ket lumtaw ya a sayay tawo taman ababo.

Tawo nan Dios (*Saint*) Sa sitin sabet ket mantukuyen saray sarba ran mammemper konan Mesias. Sarayti a tutawon pinili' tan nipurok nan Dios ta nagmatalek sara sa ginwa' na yupa' kona ni Cristo a syay Mesias.

Timplo (*Temple*) Alawang yaytin pukok sa Jerusalem nin main nin ata'gay nin pa'deng sa kabutlayan na a itaw nin man'iyator a sarban masagraddon bubagay nin usaren sa pangrarayo konan Dios. Main et nin pupa'deng sa rigri-rigrig nan pukok.

Si Adi' Solomon, nipa'deng nayay u'nan Timplo a sinilyan yay Abung-abong. Ket nag'in yaytin piikapan nan Dios para

konran Judio. Awiten raddi nin Judio a da'ton ra ta pigaw nin mangiprisinta saran sayti a pupadi' konan Dios nin maitukoy sa nibarita' sa Gungan-gan. Iti tamo' konan sitin lugar nin aburuyan ran Judio a mangida'ton konan Dios. Yimba' yayti bale' sin 586 B.C. Nipa'deng ya anaet sin 538 B.C. ket siti a main sin panaon na ni Jesu-Cristo.

Si peteg nin Timplo ket itaw ya sa langit ta no addi ya a Dios ket itaw a peteg nin piikapan na (Hebreo 6:19-20; Nipadar 21:22).

Si dupong ran mammemper konan Cristo ket pa'sar timplo nayan Dios sawanin ta si Ispirito na ket mampiikap ya konra (1 Corinto 3:9b-17; Efeso 2:19-22).

Kapada nan siin, si lalaman na anamaet nin sayay mammemper ket syay pinakatimplon mampiikapan nan Dios (1 Corinto 6:19-20).

Main anamaet nin timplon pangraywan sa raruman rilihyon (Ginwa-ginwa' 14:13; 19:23-27).

Tumutumbok (*Disciple*) Sayay tawo yayti nin mantumumbok tan mampaiyakay konan sayay mampangyakay o maistro, laloyna sa rilihyon ran Judio. Siti a tawag konran saray niyakay na ni Jesus, lalo saraynay labinrway pirmi nan kala-kalamo' a tinawag nan lamang nin Apostol o saray Labinrwa. Tumutumbok a lamang a tawag konran saray niyakay na ni Juan a Mammawtismo, wanin saran lamang a inakayan na ni Pablo.

Tutawo na ni Herodes (Mako sa **Herodes** iti sa sitin listawan.)

Turi' Siti nin kaugalian ra nin Israelita ket paka'kitan ya nin pakitarato na nin Dios kona ni Abraham tan saray puri na. Nigan-gan na nin Dios nin turien rasaray lulalaki nin a'nak ra no ikawaloy awro rayna mayadi' sara nin niyabing (Genesis 17:1-14).

U

U'nan Tistaminto (*Old Testament*) Si tawag a U'nan Tistaminto ket tumukoy ya sa 39 nin libro nin nisurat sa irgo nin Hebreo tan Aramaic sa u'nan parti nan Biblia.

U'nan Kataratwan (*First Covenant*) (Mako sa **Kataratwan** iti sa sitin listawan)

Uunuren/ Catawan (*Lord*) Say rabay nan ibarita' nin siti sa Biblia ket:
 1) sayay tawo a main nin pakauray tan syay mampangipalalako nin say maipa'ka' sa raruman tawo o sa bubagay (Marcos 2:28 - makapangyayadi'; 3:22 - unuren; 12:9 - ikon); 2) syay pannawag konan sayay tawon ata'gay (Lucas 13:25 - Ser); 3) si titulo nan

Glusaryo

si makapangyayadi' sa sarba a si Dios o si Mesias (Marcos 1:3b - Catawan; 12:29 - Uunuren). Ka'bawan a si sarita' nin Uunuren a inusar no say impurtantin katarusan ket say pangingibilang tan katutulok.